

Живка Колева-Златева

ЗА ЕТИМОЛОГИЯТА И ИСТОРИЯТА НА ДУМАТА РАЗБИРАМ

Разглеждайки перцептивния глагол *разбирам* в неговото родство със стб. въртн 'събирам, вземам', българският етимологичен речник¹ определя за него начално значение 'вземам, схващам' и като доказателство привежда сравнението с устойчивото словосъчетание *не взема от дума* 'неразбран, непослушен е'. В подобен план разглежда първоначалното значение на *разбирам* и Ст. Младенов². Такова решение изглежда правдоподобно, тъй като не противоречи на широко проявената типологична особеност на голям брой глаголи със значение 'разбирам', при които това значение еволюира от първоначално значение 'вземам, схващам'. Очевидна е например тази еволюция в семантиката на перцептивния глагол *схващам*: в речника на Н. Геров³ думата е регистрирана само със значение 'хващам, вземам нещо изведнъж и бързо', а в съвременния български език функционира със значение 'разбирам'. Същото семантично развитие е очевидно и за старобългарската лексема *пѣати*, която освен със значение 'вземам' се употребява и със значение 'разбирам'⁴. Не подлежи на съмнение този тип еволюция и в семантиката на развилиите вторично значение 'разбирам' английски глаголи *grasp, catch, get* съответно от значения 'хващам, сграбчвам', 'хващам, улавям', 'вземам, получавам'. За глагола *разбирам* обаче деривационните отношения със стб. въртн 'събирам' (значението 'вземам' се появява покъсно — срв. данните от *Slovník jazyka staroslovenského*⁵, където значението не е регистрирано, и от съставения по Манасиевата хроника речник на Богдан⁶, където думата е представена с двете значения) не са достатъчно основание за категоричното определяне на семантичния развой 'вземам, схващам' ⇒ 'разбирам' като свойствен на лексемата *разбирам*, тъй като не е изключено значението 'разбирам' да е вторично и като значение на производна дума да не се мотивира пряко от значението на произвеждащата дума.

В настоящото изследване на етимологията на перцептивния глагол *разбирам* изхождам от следните теоретични постановки, които приемам като доказани:

1. "Междинното звено" в смисловото развитие на думата може да бъде по-широко осмислено при привличането на данни от сравнително-историчес-

ката семасиология на родствени езици, при което анализираната дума се разглежда на фона на формално тъждествените ѝ думи в родствените езици⁷.

2. От съществено значение при разкриването на еволюцията в семантиката на думата е прилагането на системен подход, при което думата се разглежда като елемент на лексикалната система на езика, т. е. в отношенията ѝ както с етимологично свързаните думи, така и в рамките на системообразуващите единства⁸.

3. При типологическото изследване на лексикалната семантика в диахрония е възможно привличането на данни от типологическото изследване на синхронната семантика, защото "историческото развитие на значенията на думите в една или друга посока обуславя определен тип съотношения между едновременно съществуващите по-нататък значения, също както и характерът на взаимоотношенията между едновременно съществуващите значения на думата... показва хода на нейното семантично развитие"⁹, което с други думи означава, че "типологията на измененията е... производна на типологията на съществуващите състояния на езика"¹⁰.

При използването на исторически материал отчитам тематичната ограниченост на старобългарските и среднобългарските писмени паметници, а също и различното съотношение между книжовния и говоримия език през различните етапи от развоя на българския книжовен език¹¹, което ограничава възможността само върху исторически материал да се направят категорични изводи за времето на възникване и семантичния развой на разглежданата дума.

В съставените по старобългарските паметници речници лексемата *разбирам* не е регистрирана¹². Значението 'разбирам' в старобългарския език се изразява от глаголите *оумѣти*, *разоумѣти* и значително по-рядко от *познати*. Разглежданата лексема не фигурира и в речниците към Манасиевата хроника и Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблак — паметници от XIV век¹³, а според някои слависти включената в изданията от Й. Богдан препис на Манасиевата хроника Троянска повест е "единственият надежден средновековен български езиков източник"¹⁴.

Думата *разбирам* е широко представена в дамаскините. Ето някои примери от Тихонравовския и Троянския дамаскин — паметници от XVII в.¹⁵ В тях *разбирам* се употребява преди всичко със значение 'узнавам', например: И разбра го и майка му где ѝ (Тихонр., с. 13); И разбра с (в)а)ты Николае що се чини по тръгъ и штиде на скелата... (Тр., с. 278); И ц(а)рь Великий Константин разбра тоа метежъ въ фригѣа (Тр., 278). В тези дамаскини значението 'разбирам, схващам' се изразява предимно с глагола *разумѣвамъ*, например: Члкъ не може да разумѣе вѣжа работа (Тихонр., 152); Не може никой негово б(о)ж(ь)ство разумѣ (Тр., с. 344). Значително по-рядко *разумѣвамъ* изразява и значение 'узнавам': Шные хытрыци шткъдѣ и штгде разумѣхъ и дойдоше да се поклонать Х(рист)ъ (Тр., с. 313). Също така значително по-рядко значението 'разбирам, схващам'

се изразява и от глагола *разбирамъ*: А чюеніето е кога не видишь нищо ами чюешъ ѡт нѣкого чл(овѣ)ка нѣщо, и разберешъ какво е и що е (Тр., с. 304). Интерес представлява едно изречение от Троянския дамаскин, където лексемите *разъмѣвамъ* и *разбирамъ* са употребени като еднородни сказуеми: ѡтворѣте си очите и доушевните и тѣлесните: оти да разъмѣжете добрѣ и да разберете дето щем да кажем и прѣвѣнъ да кажем (Тр., с. 154). В този контекст *разъмѣвамъ* означава 'разбирам, схващам', а значението на *разбирамъ* може да се определи като 'разглеждам, разсъждавам, анализирам'. Такова е значението на *разбирамъ* и в изречението Ами разъмно разберѣте, защо е, за б(ог)а двмите що щем сега да кажем (Тр., с. 313). Със същото значение е регистриран и староруският глагол *развѣрати* в речника на Срезневски и като илюстративен материал е даден примерът: По мѣдрѡсъ своен развѣри, кое ѡтро и кое двѣци (Хроногр. 1494)¹⁶.

Произходът на значението 'разбирам, схващам' на лексемата *разбирам* и "междинното звено" в нейното смислово развитие могат по-ясно да се осмислят, ако се извърши съпоставка със съотношенията между едновременно съществуващите значения на етимологично свързаните лексеми в родствените езици. Така например тълковният на Вл. Дал регистрира за глагола *разбиратъ* значенията: 'разделям на съставните части', 'разглеждам и разпределям по качество', 'разглеждайки и обсъждайки, различавам', 'разбирам'¹⁷. Очевиден е следният семантичен развой: 'разделям на съставните части' ⇒ 'разглеждам и разпределям по качество, т. е. анализирам' ⇒ 'разбирам'. В представата за разбирането на нещата е заложена идеята за способността да се отделят частите на цялото. В случая е реализиран преход от по-конкретно към по-малко конкретно значение, който в лингвистичната типология се определя като диахронична семантична универсалия със статистичен характер¹⁸. А като елемент от лексикалната система на руския език глаголят *разбиратъ* в значението си 'разделям на съставните части', което е първоначално за дадения глагол, се намира в деривационни отношения с *братъ* и в антонимични отношения със *собратъ* 'свързвам частите на предмета в едно цяло, сглобявам', т. е. всички звена от смисловото развитие на този глагол изглеждат "правдоподобно" мотивирани.

Значението 'узнавам', което констатирахме в дамаскините и което е присъщо на лексемата *разбирам* и в съвременния български език, не би могло да се разглежда като "междинно звено" в еволюцията на значението 'разбирам, схващам'. Разглеждано в типологичен план, то обикновено е следващо звено (т. е. след значението 'разбирам, схващам') в смисловото развитие на перцептивните глаголи и се развива след деетимологизирането на тези глаголи. Срв. например отсъствието на това значение в семантичната структура на глагола *схващам*, за който перцептивното значение е ново (срв. с речника на Н. Геров) и не е деетимологизирано, и на други недеетимологизирани глаголи, изразяващи значението 'разбирам, схващам', например: нем. *begreifen* (думата има и ос-

таряло значение 'обхващам, включвам'), англ. *grasp, catch, get* (които съответно означават и 'хващам, сграбчвам', 'хващам, улавям', 'вземам, получавам') и респективно изразяването на това значение от деетимологизирания старобългарски глагол *razvŭmŭti* (на индоевропейска основа коренът на глагола е производен он ие. *au — 'схващам'¹⁹). В българските речници глаголът *разбирам* не е регистриран със значение, характеризиращо се с по-голяма конкретност (вж. речника на Н. Геров). Може да се предположи, че предполагаемото по-конкретно значение не се е запазило или че става въпрос за заемка от руски език, която би могла да проникне чрез църковнославянски. На предложени семантичен развой на лексемата *разбирам* не противоречи наличието в български език и на лексемата *разбор*, значението на която е производно не от значението 'разбирам, схващам', а от 'анализирам', което може да се разглежда като "междинно звено" в смисловото развитие на лексемата *разбирам*.

Значенията 'разделям на съставните части' и 'анализирам' се изразяват и от формално тъждествените на бълг. *разбирам*, пол. *rozbięrać*, чеш. *rozbiřat*, словаш. *rozbięrat'*. Въпросът дали тези лексеми с посочените значения възникват по естествен път, или са заимствувани (или по-точно са калки) от един и същ източник (например църковнославянски) би могъл да бъде решен, като се изследва широк исторически материал в съчетание с типологическото изследване на езиковите данни. Но това решение би получил този въпрос, не би противоречило на предположения семантичен развой: 'разделям на съставните части' ⇒ 'анализирам' ⇒ 'разбирам' на лексемата *разбирам*.

БЕЛЕЖКИ

¹ Български етимологичен речник, т. 1. Издателство на БАН. С. 1974, с. 43—44.

² Ст. Младенов. Увод во всеобщото езикознание. С., 1943, с. 149—150.

³ Н. Геров. Речник на българския език. С., 1975.

⁴ *Slovník jazyka staroslověnského*, т. III. Praha, 1966 и сл., с. 237.

⁵ Пак там.

⁶ J. Bogdan. *Cronika Cui Manasses*. Bukurești, 1922.

⁷ Вж. Р. Будагов. О так называемом "промеждуточном звене" в смысловом развитии слова. — В: Сборник статей по языкознанию. Профессору Московского университета акад. В. В. Виноградову. М., 1958, с. 83, 85.

⁸ Вж. Р. Мутафчиев. Наблюдения върху промените в смисловата структура на думите с оглед на синонимните системи в лексиката. — В: ИИБЕ, кн. VIII, 1962, с. 525—535; В. Мартинов. Анализ по семантичките микросистеми и реконструкция праславянската лексика. — В: Этимология 1968, М., 1971; М. Бородин, В. Гак. К типологии и методике историко-семантичките исследований. Л., 1979.

⁹ Д. Шмелев. Современный русский язык. Лексика. М., 1977, с. 93—94.

- ¹⁰ Г. Хенигсвальд. Существуют ли универсалии языковых изменений? — В: Новое в лингвистике. М., 1970, с. 89.
- ¹¹ Вж. Д. Иванова-Мирчева. Въпроси на българския книжовен език до Възраждането. С., 1987, с. 149—159, 172—173.
- ¹² Вж. L. Sadnik, R. Aitzetmüller. Handwörterbuch zu den altkirchenslavischen texten, 1955; Slovník jazyka staroslověnského. Praha, 1966 и сл.; А. Давидов. Речник-индекс на Презвитер Козма, С., 1976.
- ¹³ Вж. J. Bogdan. Цит. съч.; П. Русев, Ив. Гълъбов, А. Давидов, Г. Данчев. Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблак. С., 1971.
- ¹⁴ К. Мирчев. За синтетизма в Троянската повест. — Български език, 1968, № 4—5, с. 373—385. Цитирано по: Д. Иванова-Мирчева. Цит. съч., с. 169—170.
- ¹⁵ Е. Дьомина. Тихонравовский дамаскин... ч. II, С. 1971; А. Иванова. Троянски дамаскин... С., 1967.
- ¹⁶ И. Срезневский. Словарь древнерусского языка. М., 1989.
- ¹⁷ Вл. Даль. Толковый словарь живого великорусского языка, т. IV, изд. II, М., 1980, с. 14.
- ¹⁸ С. Улман. Семантические универсалии. — В: Новое в лингвистике. Вып. 5, М., 1970, с. 278.
- ¹⁹ J. Pokorný. Indogermanisches etymologisches Wörterbusch. Bern, 1959.